

МІНІСТЭРСТВА АДУКАЦЫІ РЭСПУБЛІКІ БЕЛАРУСЬ

**УСТАНОВА АДУКАЦЫІ
«БРЭСЦКІ ДЗЯРЖАЎНЫ ТЭХНІЧНЫ ЎНІВЕРСІТЭТ»**

КАФЕДРА БЕЛАРУСКАЙ І РУСКАЙ МОЎ

Метадычныя ўказанні Білінгвізм

**Моўная інтэрферэнцыя і яе віды
(марфалагічныя і сінтаксічныя адметнасці беларускай мовы)
тэарэтычныя звесткі і практычныя заданні
для студэнтаў I курса тэхнічных спецыяльнасцей**

ЧАСТКА I

Брэст 2013

УДК [811.161.3: 81.246.2] (072)

У выданні змешчаны асноўныя тэарэтычныя звесткі па такіх тэмах: «Білінгвізм», «Моўная інтэрферэнцыя і яе віды (марфалалічныя і сінтаксічныя адметнасці беларускай мовы)». Студэнтам прапануюцца розныя віды заданняў, выкананне якіх дазволіць замацаваць і ўдасканаліць веды па беларускай літаратурнай мове і будзе садзейнічаць павышэнню культуры прафесійнага маўлення. Частка 1. Выдаецца ў 2-х частках.

Складальнікі: Рагаўцова В.В., выкладчык

Рэцэнзент: Аляхновіч М.М., к.ф.н., дацэнт кафедры беларускага мовазнаўства і дыялекталогіі УА БрДУ імя А.С. Пушкіна.

ПРАДМОВА

Выданне «Білінгвізм. Моўная інтэрферэнцыя і яе віды (тэарэтычныя звесткі і практычныя заданні)» прызначаецца для практычных заняткаў па курсе «Беларуская мова: прафесійная лексіка». Яно падрыхтавана ў адпаведнасці з вучэбнымі праграмамі для студэнтаў тэхнічных спецыяльнасцей. Прапанаваны ў выданні тэарэтычны і практычны матэрыял павінен дапамагчы не толькі паглыбіць веды студэнтаў, але і выпрацаваць адпаведныя ўменні і навыкі самастойнага аналізу разнастайных моўных з'яў.

Распрацоўка абагульняе асноўныя напрацаваныя навуковыя звесткі па тэорыі некаторых часцін мовы: назоўнік, дзеяслоў, дзеепрыметнік і дзеепрыслоўе.

Тэорыя замацоўваецца дастаткова вялікай колькасцю практыкаванняў, што дае магчымасць выкладчыку абраць свой падыход для пабудовы заняткаў, выкарыстоўваючы навучальны матэрыял у большым ці меншым аб'ёме, а студэнтам – скіраваць увагу на індывідуальныя прабелы ў тэарэтычных ведах.

У выданні змешчаны заданні такога плана: перакласці тэкст, раскрыць значэнні слоў, падабраць адпаведнікі, выправіць памылкі, скласці словазлучэнні і сказы, паставіць словы ў пэўнай схлонавай форме, змяніць парадак слоў і інш.

Акрамя мэты замацавання тэарэтычных ведаў, у выданні ставіцца задача паспрыяць засваенню літаратурных нормаў сучаснай мовы, папаўненню лексікону і развіццю навыкаў працы са словам у граматычнай парадыгме і сінтаксічным абкружэнні.

Аўтары спадзяюцца, што змешчаныя ў выданні тэарэтычныя звесткі і практычныя заданні будуць садзейнічаць павышэнню культуры прафесійнага маўлення студэнтаў.

БІЛІНГВІЗМ СУТНАСЦЬ І АСАБЛІВАСЦІ БІЛІНГВІЗМУ

Найбольш актуальная і складаная праблема ў нашай рэспубліцы сёння – гэта праблема моўнага жыцця. Разам з тым гэта праблема існуе не толькі ў нашай краіне, але і ў іншых народаў.

Акадэмія навук Францыі прыводзіць даныя, што насельніцтва зямнога шара гаворыць не менш чым на 2796 мовах, якія аб'ядноўваюцца ў 11 вялікіх і каля 50 малых моўных груп, а ўсе, хто гаворыць на гэтых мовах, выкарыстоўваюць ад 7 да 8 тысяч дыялектаў. Нямецкія ж вучоныя сцвярджаюць, што сучасныя народы свету гавораць на мовах, колькасць якіх перавышас 4000, а ўсяго навуцы вядома каля 6000 жывых і мёртвых моў.

Стварэнне моўнай карты свету з кожным днём становіцца справай усё больш цяжкай, бо практычна на Зямлі няма аднамоўных краін і нават буйных гарадоў. Напрыклад, Лондан англійскія вучоныя называюць «лінгвістычным Вавилонам», бо, паводле звестак міністэрства адукацыі Вялікабрытаніі, у ім гавораць на 147 мовах, хоць, зразумела, найбольш на англійскай. Тлумачыцца гэта тым, што выхадцы з былых брытанскіх калоній прывезлі з сабой і свае мовы.

А ў Швейцарыі мовы швейцарскай няма. На захадзе гэтай рэспублікі гавораць па-французску, на поўдні – па-італьянску, а ў большасці кантонаў – па-нямецку, прычым у кожным «нямецкім» кантоне свой дыялект.

Амерыканскай мовы таксама няма. Дзяржаўнай мовай 16 краін Паўднёвай і Цэнтральнай Амерыкі з'яўляецца іспанская мова. Дзве буйнейшыя дзяржавы Новага Свету (Злучаныя Штаты Амерыкі і Бразілія) – англа- і партугаламоўныя. Ні адна з краін Амерыкі не карыстаецца сваёй спрадвечнай мовай. Арабская мова стала мовай шэрагу культурна розных народаў ад Індыйскага да Атлантычнага акіяна. Большасць былых калоній прыняла мову колішніх каланізатараў, а Індыя з яе надзвычай багатай культурай і вялікімі традыцыямі назвала англійскую мову адной з дзяржаўных. Нават у Старым Свеце, у Еўропе рад краін не мае сваёй спрадвечнай мовы. Няма мовы бельгійскай: у Фландрыі гавораць на фламандскай, а ў Валоніі – на французскай мове. У Аўстрыі карыстаюцца нямецкай мовай, у Люксембургу – нямецкай і французскай. Цікавае становішча склалася ў былой шматнацыянальнай Югаславіі, дзе Сербія, Харватыя, Боснія, Герцагавіна і Чарнагорыя карыстаюцца адной мовай – сербахарвацкай. З другога боку, не толькі народы Шатландыі, Уэльса, якія ўваходзяць у склад Вялікабрытаніі, але і народ Ірландскай рэспублікі перайшоў на англійскую мову.

Зберажэнне сваёй спрадвечнай мовы і спрадвечнай культуры – факт пазітыўны, але ў рэальнай гісторыі чалавецтва ён хутчэй выключэнне, чым правіла. Народы свету знаходзяцца ў пастаянным кантакце адзін з адным, асабліва этнасы суседнія, якія часта маюць адну тэрыторыю пражывання або знаходзяцца ў складзе адной дзяржавы. Моўныя кантакты, якія дыктуюцца эканамічнымі, культурнымі і іншымі сувязямі, патрабуюць вывучэння і выкарыстання ў моўнай практыцы дзвюх і больш моў. Існуюць і іншыя матывы авалюдавання дзвюма ці некалькімі мовамі (атрыманне адукацыі, патрэбы навуковай дзейнасці і г.д.).

Рэспубліка Беларусь таксама ўяўляе сабой шматнацыянальную дзяржаву з шырока распаўсюджаным двухмоўем (білінгвізмам).

У. Вайнрайхам лічыць, што двухмоўе – гэта практыка папераменнага карыстання дзвюма мовамі. В.Д. Бандалетаў дае больш падрабязную характарыстыку двухмоўя. Параўн.: «Білінгвізм (лац. bi – два, lingua – мова) – гэта двухмоўе, г. зн. суіснаванне ў чалавека ці ва ўсяго народа дзвюх моў, звычайна першай – роднай, і другой – набытай».

Калі веданне дзвюх моў уласціва асобным членам сацыуму, то гэта інды-відуальны білінгвізм, калі двухмоўнымі з’яўляюцца цэлыя групы, калектывы, то гаворка ідзе пра калектыўны білінгвізм, калі ж двухмоўе пашырана сярод усіх прадстаўнікоў нацыі, то гэта нацыянальны білінгвізм. Пры нацыянальным білінгвізме ў краіне афіцыйна прызнаюцца дзве дзяржаўныя мовы (у Беларусі – беларуская і руская, у Фінляндыі – фінская і шведская, у Канадзе – англійская і французская).

Калі дзве мовы ўжываюцца ізалявана адна ад другой (напрыклад, на працы – адна мова, дома – другая), то гаворка ідзе пра чысты білінгвізм, калі ж дзве мовы ўжываюцца ўперамешку (залежыць ад камунікатыўнай сітуацыі), то гэта змешаны білінгвізм. Змешаны ў сваю чаргу падзяляецца ў залежнасці ад ступені разумення носьбітам мовы няроднай мовы на рэцэптыўны (чалавек разумее другую мову, але не можа на ёй гаварыць), рэпрадуктыўны (чалавек разумее другую мову, аднаўляе тэкст) і прадуктыўны (чалавек разумее другую мову, аднаўляе тэкст і самастойна будзе на ёй сказы).

Індывідуальнае двухмоўе не абавязкова абазначае масавае двухмоўе, і, наадварот, нацыянальнае двухмоўе можа існаваць пры індывідуальным аднамоўі. Напрыклад, Швейцарыя – шматмоўная краіна, у якой дзяржаўнымі з’яўляюцца нямецкая, французская, італьянская і рэтараманская мовы. Аднак большасць жыхароў гэтай краіны валодаюць толькі якой-небудзь адной з названых вышэй моў.

Двухмоўе – з’ява складаная, шматбаковая. Яна можа разглядацца ў трох аспектах: псіхалагічным, педагагічным і сацыялінгвістычным.

Псіхалагічны аспект двухмоўя звязаны з асаблівасцямі псіхалагічнага складу індывіда, з яго разумовымі здольнасцямі, з праблемамі пераключэння з аднаго моўнага кода на другі.

Педагагічны бок двухмоўя закранае розныя аспекты навучання другой мове, у тым ліку і ўплыў адной мовы на працэс засваення другой.

Сацыялінгвістычны аспект грунтуецца на такіх параметрах, як:

- ~ сфера выкарыстання першай і другой мовы;
- ~ ступень авалодання мовамі;
- ~ набор сацыяльна-функцыянальных кампанентаў моў, якія выкарыстоўвае двухмоўны індывід (літаратурная мова, дыялект, жаргон і г.д.)
- ~ размеркаванне камунікатыўных функцый паміж мовамі;

~ кантынгент ахоплсных двухмоўем членаў соцыуму і шырыня выкарыстання другой мовы;

~ ацэнка двухмоўнымі індывідамі ўласнага двухмоўя як сацыяльна-лінгвістычнага феномена.

На тэрыторыі Беларусі, як сведчаць шматлікія факты, розныя тыпы двухмоўя і нават шматмоўя заўсёды былі важнымі элементамі гісторыі беларускага народа. Так, у перыяд Вялікага Княства Літоўскага існавала беларуска-царкоўнаславянскае пісьмовае і вуснае двухмоўе, якое ўзнікла яшчэ ў старажытнарускую эпоху. Значна мацней праяўлялася беларуска-польскае двухмоўе, што працягвалася амаль чатыры стагоддзі. Даволі адчувальным было таксама беларуска-лацінскае двухмоўе, уласцівае пераважна адукаваным колам насельніцтва. Практыкавалася беларуска-татарскае, беларуска-яўрэйскае, беларуска-літоўскае двухмоўе і інш. Што да беларуска-рускага двухмоўя, то ўмовы для яго зараджэння ўзніклі некалькі пазней, у канцы XVIII ст., калі пасля далучэння Беларусі да Расіі руская мова стала дзяржаўнай і на яе тэрыторыі.

Такім чынам, моўная сітуацыя на Беларусі ў пэўныя гістарычныя перыяды характарызавалася як шматмоўная.

Сучасная моўная сітуацыя на Беларусі характарызуецца пераважна суіснаваннем і выкарыстаннем беларускай і рускай моў і можа быць вызначана як беларуска-рускае двухмоўе. Нацыянальнае беларуска-рускае двухмоўе прадстаўлена:

~ індывідуальным беларуска-рускім двухмоўем, калі побач з роднай беларускай мовай двухмоўны індывід выкарыстоўвае і рускую мову;

~ руска-беларускім двухмоўем, калі побач з рускай мовай двухмоўны індывід выкарыстоўвае беларускую мову;

~ індывідуальным беларускім ці рускім аднамоўем.

Побач з беларуска-рускім двухмоўем на тэрыторыі Беларусі ў месцах сумеснага пражывання беларусаў з палякамі, літоўцамі, латышамі, украінцамі існуе беларуска-польскае, беларуска-літоўскае, беларуска-латышкае, беларуска-ўкраінскае двухмоўе. Для небеларускага насельніцтва яно мае характар польска-беларускага, літоўска-беларускага, латышка-беларускага і г.д. Паколькі ў гэтых раёнах функцыянуе і руская мова, можна гаварыць, напрыклад, пра мясцовае беларуска-польска-рускае і г.д. шматмоўе.

Сёння і беларуская, і руская мовы выкарыстоўваюцца ў большасці важнейшых сфер, аднак у колькасных адносінах пераважае ўсё ж руская. Такое становішча ахарактарызаваў у свой час В. фон Гумбалт, які зазначыў, што «мова народа ёсць яго дух, а дух народа ёсць яго мова, і цяжка ўявіць сабе што-небудзь больш тоеснае». У мове акумуляецца духоўная энергія народа. Яна з'яўляецца галоўнай адзнакаю і сімвалам нацыі. Мова – генетычны код нацыі, яна яднае мінулае з сучасным, праграмуе будучыню і забяспечвае быццё нацыі ў вечнасці.

МОЎНАЯ ІНТЭРФЭРЭНЦЫЯ І ЯЕ ВІДЫ

У сітуацыі двухмоўя ўзаемадзеянне моў, якія кантактуюць, прыводзіць да інтэрферэнцыі. **Інтэрферэнцыя** – (лац. *inter* «паміж», *ferens*, «які нясе, пераносіць») узаемадзеянне элементаў розных моўных сістэм ва ўмовах білінгвізму. Гэта ўзаемадзеянне выражаецца ў адхіленнях ад нормаў іншай мовы, міжвольным (несвядомым) перанясенні ў яе сістэму асаблівасцей роднай мовы. Узровень інтэрферэнцыі залежыць ад ступені авалодання другой мовай, ад умення свядома адрозніваць факты розных моў і інш. Беларуска-руская і руска-беларуская інтэрферэнцыя – з’ява даволі распаўсюджаная і закранае ўсе сферы моўнай сістэмы:

– фанетыку (фанетычная інтэрферэнцыя), калі, напрыклад, у рускай мове двухмоўнага індывіда сустракаюцца такія беларускамоўныя фанетычныя рысы, як цвёрдыя [р] і [ч] на месцы рускіх мяккіх [р’] і [ч’], дзеканне і цеканне, ярка выражанае аканне і г. д.;

– акцэнтацыю (акцэнтная інтэрферэнцыя), калі двухмоўны індывід размаўляе, напрыклад, на беларускай мове, а выкарыстоўвае націск рускай мовы: гліняны (замест гліняны), адзінаццаць (замест адзінаццаць), спіна (замест спіна) і г. д.;

– лексіку (лексічная інтэрферэнцыя), калі білінгв, напрыклад, у беларускай мове ўжывае выразы тыпу *васкрасенне* (бел. *нядзеля*), *благодару* (*дзякуй*), ці калі білінгв у рускай мове ўжывае выразы тыпу *Сегодня сильная завезя* (рус. *метель*);

– словаўтварэнне (словаўтваральная інтэрферэнцыя), калі білінгв ужывае словы, у якіх назіраецца несупадзенне словаўтваральных сродкаў, напрыклад, у рускім маўленні такімі інтэрферэмамі з’яўляюцца *безлюдность* (рус. *безлюдие*), *атлетичный* (*атлетический*), *вишняк* (*вишенник*), *по-человечьи* (*по-человечески*); ці ў беларускім маўленні білінгваў *вымакшы* (бел. *вымаклы*), *ахрыпшы* (*ахрыплы*), *кантраліраваць* (*кантраляваць*).

– марфалогію (марфалагічная інтэрферэнцыя), калі граматычнае афармленне рускіх і беларускіх лексем не адпавядае норме. Напрыклад, білінгв, гаворачы па-руску, можа няправільна ўжываць родавыя формы назоўнікаў (*золотой медаль замест золотая медаль*, *порванный шинель замест порванная шинель*), канчаткі назоўнікаў множнага ліку (*озёры замест озёра*, *окны замест окна*) і г. д.

– сінтаксіс (сінтаксічная інтэрферэнцыя), калі пры карыстанні рускай мовай білінгв уводзіць у яе сінтаксічныя канструкцыі беларускай мовы, напрыклад, *дочкіна сумка замест сумка дачери*, *сынов костюм замест костюм сына*, *смеяться с него замест смеяться над ним* і г. д.

Блізкароднасны характар беларускай і рускай моў абумоўлівае шматлікасць і ўстойлівасць памылак пры маўленні ў той ці іншай мове. Аднак яны, як правіла, не ўплываюць на працэс разумення выказванняў як на беларускай, так і на рускай мовах. Таму праблема інтэрферэнцыі для беларуска-рускага двухмоўя стаіць, пераважна, як праблема культуры беларускай і рускай моў ва ўмовах двухмоўя.

СПЕЦЫФІЧНЫЯ РЫСЫ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ Ў ПАРАЎНАННІ З РУСКАЙ

Ва ўмовах масавага беларуска-рускага білінгвізму вельмі важна вызначыць тыя рысы, якімі характарызуецца беларуская мова ў параўнанні з рускай.

Марфалагічныя адметнасці беларускай мовы

Пад марфалагічнай інтэрферэнцыйнай разумеюцца факты адхілення ад граматычных норм роднай мовы.

НАЗОЎНІК

Назоўнік – самастойная часціна мовы, якая характарызуецца значэннем прадметнасці: *прыбор, студэнт, падручнік*. Менавіта гэтая прадметнасць і дае магчымасць уявіць любую з'яву, працэс, якасць, нават дзеянне, пра якія ідзе гаворка ў тэксце.

Агульнае граматычнае значэнне назоўніка – прадметнасць -- выражаецца ў катэгорыях роду, ліку, склону.

Усе назоўнікі адносяцца да аднаго з трох **родаў**: мужчынскага – *адрыў, вадарэз, вецер, водаадвод, вугламер*; жаночага – *абмазка, абмуроўка, абшыўка, адліўка, акружнасць, вёрстка*; ніякага – *абсталяванне, адгалінаванне, акно, дно, зерне, зубіла, кляпала, даручэнне і інш.*

Пры вызначэнні роду нескланяльных назоўнікаў іншамоўнага паходжання, за выключэннем геаграфічных назваў, пад увагу бярэцца іх лексічнае значэнне:

а) да мужчынскага роду адносяцца назвы асоб мужчынскага полу (аташэ, канферансье, маэстра) і назвы істот (кенгуру, калібры, поні);

б) да жаночага роду належаць назоўнікі, якія абазначаюць асоб жаночага полу: *фрау, міс, мадам, цэцэ, івасі, кальрабі*;

в) да ніякага роду адносяцца назоўнікі, якія абазначаюць неадусаўлёныя прадметы: *бюро, сола, вета, алібі, жабо*.

Род нескланяльных геаграфічных назваў вызначаецца па родавым слове: *Батумі, Тбілісі (горад), Барнео, Хансю (востраў) – мужчынскага роду; Місісіпі, По (рака) – жаночага роду; Чад, Антарыа (возера) – ніякага роду.*

Назоўнікі, якія абазначаюць прафесію, род заняткаў часам маюць форму мужчынскага роду, хоць і адносяцца да асоб мужчынскага і жаночага полу: *доктар, інжынер, дырэктар, прафесар*. Род такіх слоў вызначаецца па данасаваных да іх словах: *інжынер Пятроў, інжынер Пятрова*.

Род нескланяльных абрэвіатур вызначаецца па апорным слове: *ВНУ (вышэйшая навучальная ўстанова), ПК (прафсаюзны камітэт)*. Род абрэвіатур, якія скланяюцца, вызначаецца па канчатках: *БАМ, БАМа; філфак, філфака*.

Назоўнікам уласціва катэгорыя ліку. Большасць назоўнікаў мае формы адзіначнага і множнага ліку: заданне – заданні, дакумент – дакументы. Некаторыя назоўнікі маюць толькі форму адзіначнага або толькі форму множнага ліку.

Адзіначналікавыя назоўнікі:

- абстрактныя: дабрата, радасць, сумленне;
- зборныя: студэнцтва, насенне, маладняк;
- рэчыўныя: жалеза, масла, брызент;
- назоўнікі, якія абазначаюць грамадска-палітычныя вучэнні, формы дзяржаўнага і палітычнага ладу, літаратурныя плыні: рэалізм, сацыялізм;
- напрамкі свету: усход, захад, поўнач;
- уласныя назоўнікі: Буг, Купала, Байкал.

Множналікавыя назоўнікі:

- прадметы, якія складаюцца з некалькіх частак: акуляры, дзверы, сані;
- рэчывы, прадукты: апілки, крупы;
- падзеі, дзеянні, працэсы: выбары, манеўры, паводзіны;
- народныя звычаі, гульні: жэжынкi, вячоркі, шахматы;
- праежкі часу: суткі, прыцемкі;
- геаграфічныя назвы: Баранавічы, Альпы, Балканы.

У навуковым стылі сустракаюцца выпадкі ўжывання множнага ліку замест адзіначнага. Так, рэчыўныя назоўнікі ў літаратурнай мове адносяцца да адзіначналікавых, таму што абазначаюць паняцці, якія не могуць выразіць значэнне ліку. У тэхнічных тэкстах яны выкарыстоўваюцца ў форме множнага ліку і набываюць новае лексічнае значэнне – від, разнавіднасць, гатунак рэчыва. Для захоўвання масел і змазак на тэрыторыі нафтасклада будуецца спецыяльнае памяшканне – масласклад з раздатчнай, дзе падтрымліваецца тэмпература не ніжэй за + 10 С, каб не павышалася вязкасць масел і нармальна працавалі раздатчныя калонкі і помпавыя ўстаноўкі. Яны (мабільныя раздатчыкі) павінны быць устойлівымі супраць карозіі, дзейнасці кіслот, соляў, якія ёсць у кармах.

Падабенства ў сістэме скланення прыводзіць да інтэрферэнцыі ва ўжыванні канчаткаў. Таму трэба звярнуць увагу на адрозненні ў скланенні назоўнікаў у рускай і беларускай мовах. У беларускай мове, як і ў рускай, выдзяляюцца **тры тыпы скланення**, і паміж імі існуюць некаторыя несупадзенні. У першую чаргу гэта звязана з тым, што ў беларускай мове пры скланенні трэба ўлічваць характар асновы назоўніка.

Асновы назоўнікаў падзяляюцца на чатыры тыпы:

- 1) асновы на мяккі зычны: *песня, дзень, столь*;
- 2) асновы на цвёрды зычны: *рана, стол, рота, код*;
- 3) асновы на зацвярдзелы зычны: *нара, дождж, праца, ноч, душа*;
- 4) асновы на г, к, х: *рэха, нага, рука, мох, стог*.

Склонавыя формы назоўнікаў залежаць таксама і ад семантычных прымет, да якіх адносяцца:

- паняцце асабовасці;
- паняцце адушаўлёнасці – неадушаўлёнасці;
- паняцце канкрэтнасці – абстрактнасці;
- паняцце адзінкавасці – зборнасці.

Асабовымі называюцца адушаўлёныя назоўнікі, якія абазначаюць асоб: *мужчына, дзяўчына, беларус, брат, касір, уласнік*.

Агульнымі назоўнікі называюць прадметы або апрадмечаныя паняцці як класы, напрыклад: горад – гэта населены пункт, якіх вялікае мноства. **Уласнымі** назоўнікі вылучаюць прадмет з шэрагу аднародных, напрыклад: Мінск – гэта толькі адзін пэўны горад з вялікага мноства.

Адушаўлёныя назоўнікі, як правіла, абазначаюць назвы жывых істот (*брат, заяц, будаўнік*), а неадушаўлёныя – назвы nežывой прыроды (*камень, бяроза, вясло*), да неадушаўлёных назоўнікаў адносяцца таксама зборныя і абстрактныя назоўнікі (*моладзь, народ, холад, прагрэс*). Але само паняцце адушаўлёнасці нельга вызначаць толькі праз лексічнае значэнне слова, бо ёсць шэраг слоў, адушаўлёнасць якіх выяўляецца не праз сэнс слова, а праз яго граматычныя ўласцівасці, напрыклад: *ферзь, валет, нябожчык, робот* – адушаўлёныя назоўнікі, а *бактэрыя, лічынка, натоўп* – неадушаўлёныя.

Для таго, каб правільна вызначаць адушаўлёнасць – неадушаўлёнасць назоўніка, трэба паставіць яго ў форму вінавальнага склону множнага ліку. У адушаўлёных назоўнікаў яна супадае з формай роднага склону множнага ліку, а ў неадушаўлёных – з формай назоўнага склону множнага ліку:

адушаўлёныя	неадушаўлёныя
Н. валеты, песняры	сталы, бактэрыі
Р. валетаў, песняроў	сталоў, бактэрыяў
В. валетаў, песняроў	сталы, бактэрыі

Канкрэтныя назоўнікі абазначаюць прадметы, якія аб'ектыўна існуюць, апрадмечаныя паняцці, якія, як правіла, спалучаюцца з лічэбнікамі. Напрыклад: *камень, стог, песня, талерка*.

Абстрактныя назоўнікі абазначаюць паняцці, якія існуюць у нашай свядомасці, якія немагчыма выявіць органамі пачуццяў. Яны не спалучаюцца з лічэбнікамі. Напрыклад: *хуткасць, спажыванне, смеласць, радасць*.

Рэчывыя назоўнікі абазначаюць рэчыва, непадзельную масу, вадкасць, для якіх неабходна нейкая адзінка вымярэння. Напрыклад: *малако – літр малака, цукар – кілаграм цукру, вадарод – І моль вадароду*.

Зборныя назоўнікі абазначаюць сукупнасць прадметаў, жывых істот. Напрыклад: *посуд, мэбля, моладзь, статак, лес, зграя*.

Да I скланення належаць назоўнікі жаночага роду на -а, -я: *арка, інструкцыя, апалубка*, да II-га – назоўнікі мужчынскага роду з нулявым канчаткам і назоўнікі ніякага роду на -о, -е, -ё, -а: *бетон, рухавік, прыбор, будаўніцтва, забеспячэнне, дакумент*, да III-га скланення адносяцца назоўнікі жаночага роду з нулявым канчаткам: *грузапад'ёмнасць, таннасць, якасць*.

Склонавыя канчаткі назоўнікаў

Табліца 1

I-е скланенне

	на цвёрды зычны	на ж, ш, ч, дж, р, ц	на мяккі зычны	на к, што чаргуецца з [ц]	на г, х, што чаргуюцца з [з], [с]
Н.	-а	-а	-я	-а	-а
Р.	-ы	-ы	-і	-і	-і
Д.	-е	-ы	-і	-э, -ы	-е
В.	-у	-у	-ю	-у	-у
Т.	-ай, -ой (-аю, -ою)	-ай, -ой	-яй, -эй	-ай, -ой (-аю, -ою)	-ай, -ой
М.	-е	-ы	-і	-э, -ы	-е,

Каментарыі

Варыянты канчаткаў узнікаюць у сувязі з розным характарам зычнага асновы і магчымасцю перамяшчэння націску ў межах асновы і канчатка.

1. У давальным і месным склонах адзіночнага ліку ўжываюцца канчаткі:

-е – пры цвёрдай аснове і аснове на г, х, якія чаргуюцца з з, с: дарозе, на дарозе;

-і – пры мяккай аснове: лазні, у лазні;

-ы – пры зацвярдзелай аснове: мяжы, на мяжы, а таксама пры аснове на к, якое пераходзіць у ц з націскам на аснове: рэспубліцы, у рэспубліцы.

-э – пры аснове на к, якое пераходзіць у ц з націскам на канчатку: руцэ, на руцэ.

2. У творным склоне пад націскам ужываюцца канчаткі **-ой (-ою)**, **-ёй (-ёю)**, не пад націскам **-ай (-аю)**, **-яй (-яю)**: вадой, краінай.

Сустракаюцца ў навукова-тэхнічнай літаратуры варыянты ва ўжыванні склонавых формаў назоўнікаў жаночага роду ў творным склоне адзіночнага ліку. Формы з канчаткам -ою, -ёю, -аю, -яю надаюць тэксту своеасаблівую экспрэсію і выкарыстоўваюцца пераважна ў мастацкім стылі. У навуковым стылі пажадана ўжываць формы з канчаткамі -ой, -ай, -ёй, -яй. Аднак на практыцы сустракаецца выкарыстанне канчаткаў -ою, -ёю, -аю, -яю. *Каб пры ўборцы нізкарослых і зрэджаных культур збожжавая маса не збіралася паміж рэзальным апаратам і шнэкам, неабходна працаваць з мінімальнай вышыняю зрэзу (5 – 7см).*

Табліца 2

II-е скланенне

	на цвёрды зычны	на ж, ш, ч, дж, р, ц	на мяккі зычны	на г, к, х
Н.	□, -а, -о	□, -а, -о	□, -е, -ё	□, -а, -о
Р.	-а, -у	-а, -у	-я, -ю	-а, -у
Д.	-у	-у	-ю	-у
В.	□, -а, -о	□, -а, -о	-ё	□, -а, -о
Т.	-ам, -ом	-ам, -ом	-ем, -ём	-ам, -ом
М.	-е	-ы	-і, -ю	-у, -е

Табліца 3

Правапіс канчаткаў назоўнікаў II-га скланення ў родным склоне

Канчатак -а(-я) маюць назоўнікі, якія абазначаюць:	Канчатак -у(-ю) маюць назоўнікі, якія абазначаюць:
1. Асоб і істот: інжынера, прафесара, салаўя	1. Зборныя прадметы: лесу, актыву, натоўпу
2. Канкрэтныя прадметы рэчаіснасці, якія паддаюцца лічэнню: падручніка, стала	2. Абстрактныя паняцці (якасці, дзеянні, працэсы, напрамкі ў прастору, форма, час, стан, адчуванні, пачуцці, грамадска-палітычныя фармацыі, вучэнні, плыні, стыхійныя падзеі): гонару, блакіту, даходу, з усходу (але поўдня), краявіду, нізу, жарту, часу, рэалізму, змроку
3. Установы, прадпрыемствы, грамадскія арганізацыі: універсітэта, завода	3. Рэчывы, матэрыялы, хімічныя элементы і злучэнні: цукру, кіслароду, вугалю, але аўса, хлеба, жаўтка (! ліст дуба – зроблены з дубу)
4. Геаграфічныя і астранамічныя паняцці, населеныя пункты, мясцовасці: горада, Марса, Нёмана	4. Захворванні: грыпу, дыябету
5. Адзінкі вымярэння, прамежкі часу: метра, грама, рубля, сезона, але ранку, абеду	5. З’явы прыроды: ветру, дажджу, агню
6. Часткі цела чалавека або жывёлы: носа, хваста, але твару	
7. Тэрміны: радзуса, суфікса, але роду, ліку, склону, тэксту	
8. Назоўнікі на -ок: лужок – лужка	
9. Назвы танцаў, гульняў: балета, футбола	

Некаторыя назоўнікі маюць паралельныя канчаткі -а(-я) і -у(-ю) у залежнасці ад значэння, якое набывае слова ў кантэксце:

- апарат – (-а) ‘прыбор, прыстасаванне’
 (-у) ‘сукапнасць устаноў’
- бялок – (-а) ‘частка яйка’
 (-у) ‘складанае арганічнае рэчыва’
- выхад – (-а) ‘дзверы, вароты’
 (-у) ‘дзеянне паводле дзеяслова выйсці-выходзіць’
- гардэроб – (-а) ‘шафа для адзення’, ‘месца ў грамадскім будынку для захоўвання верхняга адзення’
 (-у) ‘усё адзенне аднаго чалавека’
- дагавор – (-а) ‘дакумент’
 (-у) ‘дзеянне паводле дзеяслова дагаварыцца’
- дом – (-а) ‘будынак’
 (-у) ‘радзя, родныя мясціны’
- загад – (-а) ‘дакумент’
 (-у) ‘дзеянне паводле дзеяслова загадваць – загадаць’

закон --	(-а) 'дэкрэт, пастанова' (-у) 'агульнапрынятыя правілы, звычаі'
з'езд --	(-а) 'форма грамадскай дзейнасці' (-у) 'дзеянне паводле дзеяслова з'язджацца -- з'ехацца'
каранцін --	(-а) 'санітарны пункт' (-у) 'часовая ізаляцыя хворых'
курс --	(-а) 'сістэматычны выклад якой-небудзь навукі' (-у) 'напрамак руху'
лістапад --	(-а) 'назва месяца' (-у) 'ападанне лісця восенню'
народ --	(-а) 'у іменных спалучэннях: перамога народа, радасць народа' (-у) 'у зборным значэнні: многа народу'
пад'езд --	(-а) 'уваход у будынак' (-у) 'дзеянне паводле дзеяслова пад'язджаць -- пад'ехаць'
пропуск --	(-а) 'дакумент на права ўваходу' (-у) 'дзеянне паводле дзеяслова прапускаць -- прапусціць', 'няяўка на заняткі'
суд --	(-а) 'установа' (-у) 'думка, вывад'
узвод --	(-а) 'вайсковае падраздзяленне', 'частка затвора' 'дзеянне паводле дзеяслова ўзводзіць -- узвесці'

У залежнасці ад значэння ў родным склоне ўжываецца канчатак -а(-я) або -у(-ю) у назоўніках, якія з'яўляюцца назвамі дрэў (бук, клён, ясьень). Калі гэтыя назоўнікі абазначаюць канкрэтныя асобныя дрэвы, ужываецца канчатак -а(-я). Калі ж яны абазначаюць драўніну або маюць значэнне зборнасці, тады ўжываецца канчатак -у(-ю): галіны клёна – стол з клёну.

Тым не менш існуе вялікая колькасць слоў, для якіх вельмі складана выбраць канчатак у родным склоне, бо не заўсёды магчыма аднесці назоўнік да пэўнага пункта правіла: *даху, матча, мітыngu, крызісу, вытоку, акіяна, рынку, тэксту, тыражу*.

Правіпіс канчаткаў назоўнікаў II-га скланення ў месным склоне

Канчатак **-е** ўжываецца:

- у большасці назоўнікаў з цвёрдай асновай: на дубе;
- у назоўніках з асновай на -ў: востраў – на востраве;
- у некаторых назоўніках з асновай на г, х, якія чаргуюцца з з, с: верх – на версе.

Канчатак **-у(-ю)** маюць:

- агульныя асабовыя назоўнікі незалежна ад характару асновы: інжынеру, археолагу, пры цвёрдай аснове – з варыянтам -е: пры браце;
 - некаторыя канкрэтныя назоўнікі з асновай на г, х: аб тварагу, даху, цэху, шляху;
 - абстрактныя назоўнікі з асновай на г, х: аб руху, бегу;
 - усе назоўнікі мужчынскага роду з асновай на к: на ветраку, пачатку;
 - запазычаныя назоўнікі з асновай на г, к, х: аб бруку, друку, дыялогу.
- Канчатак **-і** пішацца ў назоўніках з мяккай асновай: у агні.
- Канчатак **-ы** маюць назоўнікі з асновай на зашвардзелы зычны (шыпячыя, р і ц): на нажы, на пляцы (! на калгасным двары – на дварэ цёмна).

Табліца 4

III-е скланенне

	на ж, ш, ч, р	на мяккі зычны
Н.	□	□
Р.	-ы	-і
Д.	-ы	-і
В.	□	□
Т.	-у	-ю
М.	-ы	-і

Каментарыі

У творным склоне адзіночнага ліку пішацца -у пры зацвярдзелай аснове і -ю пры мяккай і цвёрдай аснове; пры гэтым зычны ў канцы асновы, калі ён стаіць пасля галоснага, падаўжаецца і перадаецца на пісьме дзвюма літарамі: ноччу, печчу, але маладосцю, радасцю. Падаўжаюцца толькі зычныя ж, з, дз, л, н, с, ц, ч, ш: зеленню, гразню, але Сібір'ю, верф'ю, любоўю.

Табліца 5

Скланенне назоўнікаў у множным ліку

	Канчаткі
Н.	-ы (з цвёрдай і зацвярдзелай асновай) -і (з асновамі на мяккі і г, к, х)
Р.	-аў(-яў), □ – I-е скл.; -аў(-яў), -оў(-ёў) -эй(-ей) – II-е скл.; -эй(-ей) (пад націскам) -аў(-яў) (не пад націскам) – III скл.
Д.	-ям -ям
В.	□ -ы, -і (неадуш.) -аў(-яў), -оў(-ёў) -эй(-ей) (адуш.)
Т.	-амі, -ямі, -мі, -ымі
М.	-ях, -ях

Каментарыі

- аў(-яў) – аснова заканчваецца збегам зычных: бітваў, земляў;
- – аснова заканчваецца адным зычным: школ, сцен;
- – аснова заканчваецца збегам зычных, апошні з якіх к: вёсак, рэчак;
- – назоўнікі, якія заканчваюцца на -ыя(-ія): армій, станцый.

Канчаткі -аў(-яў), -оў(-ёў) маюць

а) назоўнікі мужчылскага роду, якія абазначаюць адзінкі вымярэння (ампер, ват), некаторыя парныя прадметы (туфель – туфляў), асобы некаторых нацыянальнасцей (турак – туракаў);

б) назоўнікі салдат(-аў), партызан(-аў).

У творным склоне некаторыя назоўнікі ўжываюцца з варыянтнымі канчаткамі касцямі – касцямі, санямі – саньмі.

У родным склоне множнага ліку пішуцца **канчаткі**:

Назоўнікі плечы, вочы, вушы, дзверы, грошы могуць ужывацца з канчаткамі -амі(-ямі), -ымі: вачамі – вачыма, дзвярамі – дзвярыма.

СКЛАНЕННЕ НЕКАТОРЫХ ПРОЗВІШЧАЎ

Мужчынскія прозвішчы

Жаночыя прозвішчы

Прозвішчы з ненаціскным канчаткам -а(-я):

Скланяюцца як назоўнікі мужчынскага роду на -а(-я) (тыпу бацька) з адпаведнай асновай

Н. Міхась Пушча, Шыла, Зязюля,
Варвашэня
Р. Міхася Пушчы, Шылы, Зязюлі,
Варвашэні
Д. Міхасю Пушчу, Шылу, Зязюлю,
Варвашэню
В. Міхася Пушчу, Шылу, Зязюлю,
Варвашэню
Т. Міхасём Пушчам, Шылам,
Зязюлем, Варвашэнем
М. (пры) Міхасю Пушчу, Шылу,
Зязюлю, Варвашэню

Скланяюцца як агульныя назоўнікі жаночага роду з адпаведнай асновай:

Н. Алеся Пушча, Шыла, Зязюля,
Варвашэня
Р. Алесі Пушчы, Шылы, Зязюлі,
Варвашэні
Д. Алесі Пушчы, Шыле, Зязюлі,
Варвашэні
В. Алесю Пушчу, Шылу, Зязюлю,
Варвашэню
Т. Алесяй Пушчай, Шылай, Зязюляй,
Варвашэняй
М. (пры) Алесі Пушчы, Шыле,
Зязюлі, Варвашэні

Прозвішчы, якія ўзыходзяць да назваў жаночага роду з асновай на г, к, х і канчаткам -а:

Скланяюцца як назоўнікі мужчынскага роду на -а з адпаведнай асновай

Н. Іван Сарока, Саладуха, Кніга
Р. Івана Сарокі, Саладухі, Кнігі
Д. Івану Сароку, Саладуху, Кнігу
В. Івана Сароку, Саладуху, Кнігу
Т. Іванам Сарокам, Саладухам, Кнігам
М. (пры) Івану Сароку, Саладуху,
Кнігу

Скланяюцца як агульныя назоўнікі жаночага роду з адпаведнай асновай

Н. Ніна Сорока, Саладуха, Кніга
Р. Ніны Сарокі, Саладухі, Кнігі
Д. Ніне Сароцы, Саладусе, Кнізе
В. Ніну Сароку, Саладуху, Кнігу
Т. Нінай Сарокай, Саладухай, Кнігай
М. (пры) Ніне Сароцы, Саладусе, Кнізе

Прозвішчы, якія заканчваюцца на -ка:

Скланяюцца як назоўнікі мужчынскага роду на -а з адпаведнай асновай *Скланяюцца як агульныя назоўнікі жаночага роду з адпаведнай асновай:*

Н. Мікола Шаўчэнка, Сідарэнка	Н. Вольга Шаўчэнка, Сідарэнка
Р. Міколы Шаўчэнкі, Сідарэнкі	Р. Вольгі Шаўчэнкі, Сідарэнкі
Д. Міколу Шаўчэнку, Сідарэнку	Д. Вользе Шаўчэнцы, Сідарэнцы
В. Міколу Шаўчэнку, Сідарэнку	В. Вольгу Шаўчэнку, Сідарэнку
Т. Міколам Шаўчэнкам, Сідарэнкам	Т. Вольгай Шаўчэнкай, Сідарэнкай
М. (пры) Міколу Шаўчэнку, Сідарэнку	М. (пры) Вользе Шаўчэнцы, Сідарэнцы

Прозвішчы з націскным канчаткам -а(-я) набываюць канчаткі назоўнікаў І скланення (як вада, зямля) незалежна ад полу асобы:

Н. Марына і Кузьма Крапіва, Мятла, Галаўня	В. Марыну і Кузьму Крапіву, Мятлу, Галаўню
Р. Марыны і Кузьмы Крапівы, Мятлы, Галаўні	Т. Марынай і Кузьмой Крапівой, Мятлой Галаўнёй
Д. Марыне і Кузьме Крапіве, Мятле, Галаўні	М. (пры) Марыне і Кузьме Крапіве, Мятле, Галаўні

Славянскія мужчынскія прозвішчы на -аў(-оў). -еў(-ёў). -ін(-ын), а таксама жаночыя прозвішчы на -ав(а), -ов(а), -ев(а), -ёв(а). -ін(а) -ын(а) змяняюцца паводле змешанага тыпу скланення, г. зн. маюць канчаткі назоўнікаў мужчынскага або жаночага роду і прыметнікаў:

Н. Сакалоў, Фамін; Сакалова, Фаміна	В.Сакалова, Фаміна; Сакалову, Фаміну
Р. Сакалова, Фаміна; Сакаловай, Фаміной	Т. Сакаловым, Фаміным; Сакаловай, Фаміной
Д. Сакалову, Фаміну; Сакаловай, Фаміной	М. (пры) Сакалову, Фаміну; Сакаловай, Фаміной

Замежныя прозвішчы на -ін(-ын) набываюць тыя самыя канчаткі, што і славянскія мужчынскія прозвішчы з адпаведнай фіналлю, за выключэннем Т. скл., дзе пішацца канчаток -ам(-ом):

Н. Дарвін, Грын, Чаплін
 Р. Дарвіна, Грына, Чапліна
 Д. Дарвіну, Грыну, Чапліну
 В. Дарвіна, Грына, Чапліна
 Т. Дарвінам, Грынам, Чаплінам
 М. (пры) Дарвіну, Грыну, Чапліну

Прозвішчы, якія маюць форму прыметнікаў, а таксама прозвішчы на -ой, набываюць канчаткі прыметнікаў:

Н. Пятроўскі, Лявіцкі, Талстой, Крамская
Р. Пятроўскага, Лявіцкага, Талстога, Крамской
Д. Пятроўскаму, Лявіцкаму, Талстому, Крамской
В. Пятроўскага, Лявіцкага, Талстога, Крамскую
Т. Пятроўскім, Лявіцкім, Талстым, Крамской
М. (пры) Пятроўскім, Лявіцкім, Талстым, Крамской

Прозвішчы асоб жаночага полу на зычны, прозвішчы на -іх(-ых), іншамоўныя прозвішчы на галосны, усе прозвішчы на -ко не скланяюцца:

— Корань Люды, Красней Любы, Рэрых Ларысу;
— Чарных Насці і Андрэя, Далгіх Любы і Віктара;
— Дзідро, Гюго, Дзюма;
— Ралько Івана і Светы, Журко Алену і Аляксея.

У састаўных прозвішчах скланяюцца абедзве часткі пры ўмове, што першая з іх мае рысы самастойнага слова: *карціна Бялыніцкага-Бірулі, знаёмства з Дуніным-Мацінкевічам*. Калі першая частка не ўтварае самастойнага прозвішча, то яна не скланяецца: *у Эпімах-Шыпілы, да Корш-Сабліна*.

У састаўных імёнах з асновай на зычны скланяюцца і прозвішчы і імёны: *казкі Эрнста Амадэя Тэадора Гофмана, ля скульптуры Эцэна Марыса Фальканэ*.

ЗАДАННІ

Заданне 1. *Прачытайце тэкст. Вызначце род, лік, склон назоўнікаў.*

Пнеўматычныя транспарцёры

Пнеўматычныя транспарцёры перамяшчаюць сыпучыя і вадкія грузы ціскам патоку паветра пераважна па закрытай трасе – трубаправодах. Яны могуць быць рухомымі і стацыянарнымі. Рухомыя прызначаны для выкарыстання ў больш разнастайных умовах, чым стацыянарныя. Пагэгаму яны павінны мець магчымасць хутка мяняць трасу транспартавання ў залежнасці ад мясцовых умоў, перамяшчаць грузы з больш шырокай дыяпазонам фізіка-механічных уласцівасцей. Мантаж і дэмантаж нескладаныя. (Лукашэвіч М.М.)

Заданне 2. *Утварыце словазлучэнні з прыведзенымі назоўнікамі, падабраўшы да іх азначэнні.*

Запіс, летапіс, гусь, подпіс, медаль, стэп, брыво, дзверы, шынель, рукапіс, боль, цень, моц, жаль, мазоль, пыл, палын, фальш.

Заданне 3. *Перакладзіце на беларускую мову наступныя словазлучэнні.*

Заготовка свеклы, экспорт овощей, рост цен на фрукты, выпить чашку кофе, обеспечить крупой и макаронами, дверь рабочего кабинета, обсудить поведение персонала, наградить медалью, неразборчивая запись, незавершённое производство, рабочая неделя, ремонтное хозяйство, закупить новую посуду, продажа товаров.

Заданне 4. *Запішыце 10 тэрмінаў на сваёй спецыяльнасці. Пастаўце іх у форме адзіночнага і множнага ліку. Калі гэта немагчыма, растлумачце, чаму тэрмін з'яўляецца адзіночналікавым ці множналікавым?*

Заданне 5. *Пастаўце наступныя словы ў форме творнага і меснага склонаў адзіночнага ліку.*

Арка, арматура, вентыляцыя веранда, вышыня галерэя, вапна, інструкцыя, цэгла, калона, канструкцыя, карозія, лесвіца, апалубка, рэканструкцыя, паля, тэхналогія, эксплуатацыя, графіка, сетка, інфармацыя, клавіятура, каманда, спасылка, сістэма, помпа, утулка, перадача, дэтанцыя, дыягностыка, клема, падвеска, трансмісія.

Заданне 6. *Пастаўце наступныя словы ў форме роднага і меснага склонаў адзіночнага ліку.*

а) Барэльф, блок, пясок, бетон, пакрыццё, гіпс, праект, працэс, раствор, жвір, грунт, будынак, інвентар, муляр, нітралак, слой, стан, тэрмін, цеплаабмен, транспарт, трэст, узровень, участак, паверх, друз, цокаль, цэмент, сховішча.
б) Устройства, байт, адаптар, блок, карыстальнік, браўзер, прынтар, вірус, модуль, дыскавод, курсіў, дысплэй, камп'ютар, драйвер, каталог, канал, біт, буфер, рэдактар, джойсцік, інтэрнэт, інтэрфейс, дадатак, мадэляванне, пароль, рээстр, сервер, файл.
в) Аўтакран, грэйдар, тормаза, аўтамабіль, акумулятар, бампер, вал, механізм, жыклёр, інжэктар, запальванне, карбюратар, рухавік, фільтр, радыятар, рэдуктар, штуцар, тахометр, тэнт, паскарэнне, трамблёр, фланец, шарнір, стартар, спідометр, самазвал, пратэктар, падшыпнік.
г) Водазабеспячэнне, водаадвод, водаадліў, водападзел, водаправод, водаразмеркавальнік, водапрыёмнік, вадасховішча, вадаспад, вадасцёк, басейн, геалаг, рух, канал, каньён, ландшафт, масіў, напор, насып, пласт, рэжым, рэгіён, рэльеф, слой, сцёк, торф, фільтр, шлюз.

Заданне 6. *Праскланяйце 10 імёнаў і прозвішчаў.*

Заданне 7. *Перакладзіце тэкст на беларускую мову. Якія асаблівасці праяўлення граматычных катэгорый роду, ліку, склону назойнікаў у рускім і беларускім ва-рыянце?*

Научный поиск

Учэный, работающий на переднем крае науки, движется в область неизвестного. Подобно путешественнику, идущему в неизвестную страну, он ещё не знает, что откроется там, за круглыми перевалами, которые ему приходится преодолевать, – необозримые богатства или бесплодная пустыня. Он может только догадаться об этом. В этом риск. Но в этом и романтика научного поиска. За первооткрывателями идёт армия мирных завоевателей, которые овладевают богатствами новой страны и обратят их в технику, в практику, в полезные для человека дела.

Заняття наукою не тільки розширює кругозор людини, але виробляє в ній цінні навички мислення: вміння зосереджено і глибоко продумувати встаючі питання, здатність к усилиям думки, к умственной роботі, послідовність і доказовість, точність, критичність думки, враждебність всьому догматизму і поверхневості, об'єктивність і інтелектуальну чесність, заставляючу схилитися перед аргументами логіки і фактів. Ці навички мислення складаються в підході к фактам життя і мистецтва. Тому нерідко «фізики» судять об мистецтві точніше і глибше «ліриків».

Але сприйняття науки теж не може бути повним без лірики, без гострого емоційного відношення к ній. Восхищатися повинно і Ейнштейном, і Павловим, так же як Толстим і Бетховеном. (А. Александров)

ДЗЕЯСЛОЎ

Дзеяслоў – часціна мовы, якая абазначае дзеянне або стан. Дзеясловы маюць пастаянныя прыкметы (трыванне, стан, пераходнасць, зваротнасць) і зменныя (лад, час і асобу). У форме прошлага часу і ўмоўнага ладу змяняюцца і па родах.

Пачатковай формай дзеяслова з'яўляецца **інфінітыў**, яго паказчыкі – форматваральныя суфіксы *-ць, -ці, -чы*: *хадзіць, несці, бегчы*.

Дзеясловы бываюць закончанага і незакончанага трывання. Дзеясловы **закончанага трывання** абазначаюць абмежаванае дзеянне і адказваюць на пытанне *што зрабіць?*: *прыйсці, сказаць, легчы*. Дзеясловы **незакончанага трывання** абазначаюць працяглае дзеянне і адказваюць на пытанне *што рабіць?*: *пералічваць, везці, пячы*. Некаторыя дзеясловы могуць ужывацца як у значэнні закончанага трывання, так і незакончанага трывання, да іх можна паставіць абодва пытанні (*што рабіць?* і *што зрабіць?*), такія дзеясловы называюцца двухтрывальнымі: *адраваць, арандаваць, рапартаваць, актывізаваць, даследаваць, прапанаваць*.

Пераходныя дзеясловы абазначаюць дзеянне, якое пераходзіць на прадмет. Такія дзеясловы могуць кіраваць назоўнікамі ў вінавальным склоне без прыназоўніка: *пісаць (каго? што?) заяву, разглядаць (каго? што?) скаргу, выклікаць (каго? што?) доктара*.

Зваротнымі называюцца дзеясловы, якія абазначаюць дзеянне, накіраванае на сам суб'ект. Іх паказчыкамі з'яўляюцца постфіксы *-ся, -ца, -цца*: *адгукаюцца, адгукаюся, адгукаецца*. Астатнія дзеясловы з'яўляюцца незваротнымі.

Для ўтварэння розных формаў дзеяслова выкарыстоўваюцца **дзеясновы**: 1) аснова інфінітыва і 2) аснова цяперашняга і простага будучага часу: *спява-ць* (аснова інфінітыва *спява-*), *спява[й-у]ць* (аснова цяперашняга часу *спявай-*), *сказа-ць* (аснова інфінітыва сказа-), *скаж-уць* (аснова простага будучага часу *скаж-*). Ад асноў інфінітыва ўтвараюцца: 1) формы прошлага часу (*спява-ў, спява-ла*); 2) формы ўмоўнага ладу (*сказа-ла б*); 3) дзееспрыметнікі прошлага часу (*сказа-ны*); 4) дзееспрыслоўі закончанага трывання (*сказа-ўшы*). Ад асноў цяперашняга і простага будучага часу ўтвараюцца: 1) формы цяперашняга і будучага часу (*скаж-уць, спява[й-у]ць*); 2) формы загаднага ладу дзеяслова (*спявай! , скаж-ы*); 3) дзееспрыметнікі цяперашняга часу (*спява[й-у]чыя*); 4) дзееспрыслоўі незакончанага трывання (*спява[й-у]чы*).

Лад дзеяслова выражае адносіны дзеяння да рэчаіснасці: дзеянне рэальнае, якое адбылося, адбываецца ці адбудзецца (абвесны лад), дзеянне пажаданае (загадны лад) і дзеянне магчымае (умоўны лад).

Абвесны лад дзеяслова мае тры часы: прошлы, цяперашні і будучы. Але дзеясловы закончанага і незакончанага трывання маюць розныя магчымасці ўтварэння формаў часу: дзеясловы закончанага трывання могуць мець формы толькі прошлага і будучага часу (*сказаў, скажу; зацвердзіў, зацверджу*), а дзеясловы незакончанага трывання могуць мець формы прошлага, цяперашняга часу і складаную форму будучага часу (*спяваў, спяваю, буду спяваць; падпісваць, падпісваю, буду падпісваць*). Дзеясловы ў цяперашнім і будучым часе змяняюцца па асобах і ліках (спрагаюцца), а ў прошлым часе змяняюцца па родах і ліках.

Змяненне дзеясловаў па асобах і ліках называецца **спражэннем**. Вывучаюць першае і другое спражэнне дзеясловаў, ад якіх залежыць напісанне канчаткаў.

	адзіночны лік	множны лік	інфінітыў	прыклады
I	-у, -ю	-ом, -ём, -ам, -ем	-аць -ці	чакаць, вязаць класці, месці
	-эш, -еш, -аш	-аце, -яце, -еце, -эце	-ыць -іць -чы	жыць, мыць, бачыць піць, біць, ліць, віць пячы, секчы, легчы
	-э, -е, -а	-уць, -юць	-уць, -ець, -оць	дзьмуць, мацнець, палоць
II	-у, -ю	-ым, -ім	-іць	рабіць, марозіць
	-ыш, -іш	-ыце, -іце	-ыць -ець	марыць глядзець,
	-ыць, -іць	-аць, -яць	-аць	ляжаць

Каб вызначыць, да якога спражэння належыць дзеяслоў, трэба ведаць, які ён мае канчатак у трэцяй асобе множнага ліку: яны што робяць? Таксама трэба ўлічваць, пад націскам асабовы канчатак дзеяслова ці не.

Калі асабовы канчатак пад націскам:

- 1) пастаўце дзеяслоў у трэцяй асобе множнага ліку: яны бяруць, яны пазнаюць, яны маўчаць, яны глядзяць;
- 2) вызначце, які ў дзеяслова атрымаўся канчатак:
 - калі канчаткі -уць (-юць), то гэта I-ае спражэнне: бяруць, пазнаюць;
 - калі канчаткі -аць (-яць), то гэта II-ае спражэнне: маўчаць, глядзяць.

Калі асабовы канчатак не пад націскам:

Усе дзеясловы на -ыць, -іць (акрамя віць, шыць і да іх падобных), гэтыя ж дзеясловы з прыстаўкамі, а таксама дзеясловы ненавідзець, цярпець, вярцець, залежаць, гнаць належаць да II спражэння. Усе астатнія – да I спражэння.

Дзеяслоў змяняе свае формы ў часе, ліку і асобе.

Да розных спражэнняў належаць дзеясловы: **бегчы, даць, есці**. Спражэнне гэтых дзеясловаў трэба вывучыць.

	бегчы	даць	есці
я	бягу	дам	ем
ты	бяжыш	дасі	ясі
ён яна яно	бяжыць	дасць	есць
мы	бяжым	дадзім / дамо	ядзім/ ямо
вы	бежыце / бежыце	дасце / дасце	ясце / ясце
яны	бягуць	далуць	ядуць

Пры спражэнні зваротных дзеясловаў да дзеяслова дадаецца частка -ся (-цца). Прыклад: *я мыюся, ты мыешся, мы моемся, вы мыцеся.*

Табліца канчаткаў пры спражэнні зваротных дзеясловаў

адзіночны лік	множны лік	інфінітыў	прыклады
-уся, -юся	-эмся, -емся, -ымся, -імся	-цца -ціся -чыся	забаўляцца, смяяцца плесціся, змерціцца серагчыся, дамагчыся
-эпся, -ешся, -ышся, -ішся	-эцесья, -ецесья, -ыцесья, -іцесья		
-эцца, -ецца, -ыцца, -іцца	-уцца, -юцца, -ацца, -яцца		

Загадны лад дзеясловаў выражае пабуджэнне да нейкага дзеяння, якое накіравана на нейкую іншую асобу. Таму не бывае формы загаднага ладу 1-й асобы. Формы 2-й асобы адзіночнага ліку ўтвараюцца пры дапамозе канчатка *-і(-ы)* ці нулявога канчатка (*нясі-і, каж-ы, сядзь□, спявай□*). Формы 2-й асобы множнага ліку ўтвараюцца пры дапамозе постфікса *-це* (*нясі-це, кажы-це, сядзь-це, спявай-це*). Аналітычныя формы 1-й асобы множнага ліку і формы 3-й асобы адзіночнага і множнага ліку ўтвараюцца пры дапамозе часціц *давай* (*давайце*) і *хай* (*няхай*): *давай пойдзем, давайце гуляць*. У мастацкай літаратуры і вусным маўленні сустракаюцца формы 1-й асобы множнага ліку загаднага ладу, утвораныя шляхам далучэння постфікса *-ма* да формаў 2-й асобы адзіночнага ліку: *спявай – спявайма, будзь – будзьма, рэж – рэжма*.

Умоўны лад дзеяслова абазначае дзеянне, якое можа адбыцца толькі пры нейкай умове. Форма ўмоўнага ладу ўтвараецца пры дапамозе часціцы *бы* (*б*) ад формаў прошлага часу. Часціца *бы* пішацца пасля зычных, часціца *б* – пасля галосных: *пайшоў бы, сказала б*.

Пераважная большасць дзеясловаў ужываецца ў форме абвеснага ладу, які служыць для выражэння рэальнага дзеяння, што працякае ў цяперашнім, прошлым ці будучым часе. *Гідраўлічны выключальнік выкарыстоўваюць для прадухілення дакранання стралы пагрузчыка да кабіны трактара. Калі падняць шпіндэль у крайняе верхняе становішча, шарык ічыльна сядзе ў свае сядло і перакрые праход вадкаці з штуцара ў штуцар. Ужываецца і форма загаднага ладу дзеяслова, якая выражае пабуджэнне да дзеяння. У сабраным электрычным ланцугу адключыце растат і зніміце стрыжань, які замыкае*

магнітапровод трансфарматара. Форма ўмоўнага ладу дзеяслова ўказвае на дзеянне, якое ўяўляецца як магчымае ці пажаданае і можа ажыццявіцца пры пэўных умовах. Формы ўмоўнага ладу пераважаюць у гутарковым, мастацкім, публіцыстычным стылях. У навуковым стылі іх ужыванне абмежавана.

Часта ў навуковым стылі дзеяслоў ужываецца ў спалучэнні са словамі абавязаны, неабходна, непазбежна, трэба і інш., што надае тэксту прадпісальны характар, строгаць, дакладнасць. *У працэсе эксплуатацыі непазбежна ўзнікаюць няспраўнасці машын... Для папярэджання абрыву гідраўлічных шлангаў неабходна пільна выконваць злучэнне скрэпера з цягачом. Забаронена працаваць у дажджлівае надвор'е на гліністых грунтах, нельга выконваць работы на ка-сагорах з нахілам больш за 30°. Грузавая платформа аўтамабіля можа быць драўляная або металічная.*

Правапіс суфіксаў дзеясловаў

Суфікс **-ірава(-ырава-)** ужываецца:

-калі без гэтага суфікса ўзнікае аманія дзеясловаў з дзеясловамі з суфіксамі

-ава(-ява-): *буксіраваць, планіраваць, фарміраваць;*

-калі дзеяслоў без **-ір(-ыр-)** губляе сваю фармальную і семантычную акрэсленасць, г. зн. становіцца незразумелым: *шакіраваць (шакаваць), курыраваць (кураваць), лакіраваць (лакаваць).*

Заўвага. Пераважная большасць запазычаных дзеясловаў ужываюцца без

-ір(-ыр-) з суфіксам **-ава(-ява-):** *акліматызаваць, арыентаваць, балансаваць, дыскутаваць, ігнараваць, імпартаваць, кансультаваць, кантраляваць, ліквідаваць, планаваць, рэзаваць, тыражаваць, рэканструяваць, фінансаваць, функцыянаваць, экспартаваць.*

Суфікс **-ава(-ява-)** пішацца ў неазначальнай форме дзеяслова і формах прошлага часу тых дзеясловаў, якія ў 1-й асобе адзіночнага ліку губляюць гэты суфікс і заканчваюцца на **-ую(-юю):** *даследую – даследаваць, будую – будаваць.*

Заўвага. Суфікс **-ава(-ява-)** пішацца ў дзеясловах *выйграваць і прайграваць.*

Суфікс **-іва(-ыва-)** пішацца ў неазначальнай форме дзеяслова, асабовых формах дзеяслова і ў формах прошлага часу незакончнага трывання пасля збегу зычных, апошні з якіх л, н, р: *падкрэсліваць, падкрэсліваю, падкрэсліваў, падкрэслівалі.*

Калі ў формах цяперашняга часу суфікс не мяняецца і дзеяслоў заканчваецца на **-аю**, то ў інфінітыве і формах прошлага часу захоўваецца суфікс **-ва-:** *выконваць, выконваю, выконваў, выконвалі, адказваць, адмерваць, размяркоўваць.*

ЗАДАННІ

Заданне 1. Прачытайце тэкст. Знайдзіце ў ім дзеясловы. Вызначце іх час. Якія асаблівасці ўжывання форм часу ў дадзеных тэкстах?

Планіроўшчыкі

Землі, на якіх выконваюцца меліярацыйныя работы, звычайна маюць натуральныя (прыродныя) няроўнасці і няроўнасці, што ўзніклі ў выніку выканання прадугледжаных тэхналогіяй землярыных і папярэдніх культур -- тэхнічных працэсаў. Няроўная паверхня глебы зніжае прадукцыйнасць сельска-

гаспадарчых машын і якасць іх работы, пагаршае раўнамернасць размеркавання ўгнаенняў і вады і, у рэшце рэшт, зніжае ўраджайнасць сельгаскультур і павышае затраты на іх вытворчасць. Грубае будаўнічае выраўноўванне (планіроўка) выконваецца бульдозерамі або іншымі землярыйна-транспартнымі машынамі. Для канчатковага або эксплуатацыйнага выраўноўвання зямельных плошчаў прызначаны спецыяльныя машыны-планіроўшчыкі.

(А.М. Карташэвіч, Я.І. Мажугін)

Заданне 2. Перакладзіце наступныя дзеясловы на беларускую мову. Адзначце асаблівасці перакладу.

Бетоніроўваць, вдумывацца, впрысківаць, вырашываць, надламываць, раскоўваць, связываць, рамонціроўваць, дэманстравіраваць, скармліваць, откапываць, домысливаць.

Заданне 3. З дапамогай суфіксаў -ва-, -ава- (-ява-) утварыце формы цяперашняга і прошлага часу дзеясловаў. Вызначце іх трыванне.

Прачытаць, апісаць, запаліць, падтрымаць, праламаць, разгарнуць, узброіць, вырасіць, разгубіцца, працаваць, абсмяяць.

Заданне 4. Складзіце звязны навукова-тэхнічны тэкст, выкарыстоўваючы наступныя інфінітывы і інфінітыўныя канструкцыі.

Неабходна выканаць, працаваць, вырошчваць, забараняцца, рамантаваць, вызначаць, служыць, разбураць, патрэбна захаваць, павінен змясціць, змяшчаць, вынікаць, павінен упарадкаваць, дакладна вызначыць, разлічваць.

Заданне 5. Прачытайце сказы. Вызначце ў іх лад дзеяслова.

1. Электрапрывод для мабільных машын прыцягвае бяшчуднасцю, бяшчоднасцю і яшчэ многімі іншымі перавагамі, неўласцівымі цеплавым рухавікам.
2. Эрганоміка ў сферы канструявання сельскагаспадарчых трактараў пачала сваё развіццё ў канцы шасцідзясятых гадоў і прайшла этап станаўлення і прызнання як важная навукова-прыкладная галіна стварэння машын.
3. Целы, якія маюць зарады аднолькавага знака, адштурхоўваюцца, а працілеглага – узаемна прыцягваюцца.
4. Дай, калі ласка, гэтыя дэталі. Сабраць ураджай без страт.
5. Давайце паспрабуем адрамантаваць гэтую машыну.
6. Зрабіў бы ты, Сяргей, гэта сёння і не адкладвай бы на заўтра.
7. Пры ўзнікненні ў правадніку электрычнага поля, яго свабодныя зарады пачынаюць рухацца, бо на кожны з іх дзейнічае сіла.
8. Прыехалі былі рабочыя і адрамантавалі машыну.

Заданне 6. Складзіце сказы з наступнымі тэрмінамі-дзеясловамі, ужываючы іх ва ўсіх трох ладах.

Высве тліць, накіроўваць, праводзіць, узнікаць, разлічваць, садзіць, даглядаць, замыкаць, чарціць, размяркоўваць, разглядаць, адштурхоўваць, устаўляць, злучаць, выключаць.

ДЗЕЕПРЫМЕТНІК

Дзеепрыметнік – форма дзеяслова, якая абазначае прымету або ўласцівасць прадмета ці асобы паводле дзеяння.

Не ўсе формы дзеепрыметнікаў аднолькава ўжывальныя ў беларускай літаратурнай мове.

У тэхнічнай літаратуры шырока ўжываюцца дзеепрыметнікі цяперашняга часу незалежнага стану з суфіксамі **-уч-** (**-юч-**), **-яч-** (**-яч-**) з агульным значэннем утваральніка дзеяння, і іх выкарыстанне ў тэрміналагічных словазлучэннях апраўдана. *Шматразовыя праходы **глебаапрацоўваючых** агрэгатаў на полі непазбежна прыводзяць да празмернага ўшчыльнення і распылення глебы. **Паніжаючы** рэдуктар, устаноўлены перад каробкай перадач, падвойвае калкасць перадач. Сучасныя сельскагаспадарчыя гусенічныя трактары абсталяваны аднатыпнымі рухавікамі, якія складаюцца з **вядучага** кола з нацяжнымі і амартызуючымі канструкцыямі, апорных каткоў і гусенічнага ланцуга.*

У тэхнічнай літаратуры выкарыстоўваюцца дзеепрыметнікі незалежнага стану прошлага часу з суфіксамі **-ўш-**, **-ш-** са значэннем стану. З блока *цylinderаў дызеля **астыўшай** вадкасць паступае ў вадзяную абалонку пускавога рухавіка і ахалоджвае яго. Памянішаючы падачу паліва ў адпаведнасці з велічынёй **узнікшай** перагрузкі, трактарыст задае рухавіку новы скарасны рэжым яго работы. У рухавіках усё больш выкарыстоўваецца тэхнічная кераміка, якая дазваляе паменшыць таксічнасць **адпрацаваўшых** газаў і выдаткі энерганосьбіта прыкладна на 8%.*

Сфера выкарыстання дзеепрыметнікаў незалежнага стану цяперашняга і прошлага часу абмежавана ў асноўным навуковым, справавым, публіцыстычным стылямі.

Форма дзеепрыметнікаў залежнага стану цяперашняга часу з суфіксамі **-ем-**, **-ім-**, таксама пашырана ў навуковым стылі. *Да асноўных эксплуатацыйных паказчыкаў адносяцца: **магутнасць**, **развіваемая** рухавіком, цягавая **магутнасць** і сіла трактара. Допускі на змяненне аграцэхнічных паказчыкаў акрэсліваюцца наступнымі крытэрыямі: 1) **дапусцімай** велічынёй змянення збору ўраджаю ці страт прадукцыі; 2) **дапусцімай** велічынёй змянення тэхнічнага стану машын, стану поля.*

Найбольш ужывальнымі ў беларускай мове, як і ў тэхнічнай літаратуры, з'яўляюцца дзеепрыметнікі залежнага стану прошлага часу з суфіксамі **-н-**, **-ен-** (**-ён-**), **-ян-** (**-ян-**), **-т-**. *Адпрацаванае масла трэба збіраць у бочкі для **далейшай** пераапрацоўкі. На іх [ніжніх роліках] **абапраеца** **ненигружаная** галіна ленты. **Нахілены** транспарцёр выканання ТТ-4А прымае цюкі ад **транспартных** сродкаў і падае іх на гарызантальны транспарцёр.*

Зваротныя формы дзеепрыметнікаў не ўласцівы беларускай мове.

Дзя замены не ўласцівых беларускай мове дзеепрыметнікаў пры перакладзе з рускай мовы ўжываюцца розныя сродкі:

– даданыя сказы: *Раздаваемый корм загружают в бункер-питатель. – Корм, які **неабходна** раздаць, **загружаюць** у бункер-сілкавальнік.*

– дзеепрыметнікі з суфіксамі -н- -ен- -ан- -т-: *уставішы за дзень – стомлены за дзень; работаючы матор – нявыключаны матор.*

– дзеепрыметнікі з суфіксамі -л-: *замёрзшы апарат – замёрзлы апарат; настывшы воздух – настывае наветра; абгоревшыя пні – абгарэлыя пні.*

– дзеепрыслоўі і дзеясловы: *Человек, купивший газету, отошёл от магазина. – Купіўшы газету, чалавек адышоў ад магазіна. Чалавек купіў газету і адышоў ад магазіна. Земля, дождями разжиженная – зямля раскісла ад дажджу.*

– прыметнікі: *угрожаючы фактар – пагрозлівы фактар; абслужываючы персанал – абслуговы персанал.*

– назоўнікі: *управляючы по кадрам – кіраўнік па кадрах. О случившемся узнали быстро. – Пра здарэнне даведаліся хутка.*

Дзеепрыметнікі, якія не нясуць пэўнай сэнсавай нагрузкі, у перакладах апускаюцца. *Собравшиеся люди обсуждали план работы. – Людзі абмяркоўвалі план работы.*

ЗАДАННІ

Заданне 1. *Перакладзіце сказы на беларускую мову. Знайдзіце дзеепрыметнікі, уласцівыя і неўласцівыя беларускай мове.*

1. Вещества, стимулирующие рост растений.

2. Из распределителя масло попадает в кольцевой навал гильзы включаемой передачи, против которого установлен раздаточный паз вращающегося золотника.

3. Неустановившийся характер момента сопротивления двигателя, воздействующий на элементы механической силовой передачи и двигатель, а также крутильные колебания, передаваемые от двигателя на силовую механическую передачу, не обладающую защитными и демпфирующими свойствами, ухудшают условия работы механизмов и ограничивают срок службы.

Заданне 2. *Ад наступных дзеясловаў утварыце ўласцівыя беларускай мове дзеепрыметнікі. Складзіце з імі сказы.*

Аднавіць, пакінуць, зрабіць, сканструяваць, скласці, забыць, абдумаць, дагледзець, падрыхтаваць, адлюстравіць, развязаць, прыцягнуць, размясціць, падаць, павялічыць.

Заданне 3. *Складзіце сказы, выкарыстоўваючы наступныя словазлучэнні.*

а) Апрацаваныя газы; блукаючыя токі; апрацаваныя дэталі; наладжаны выпуск; адмакнёны гараж; распачатая справа; рухаючыя сілы; ствараемыя прылады.

б) Выпускаемая прадукцыя; дапушчальная мяжа; накапляльныя дакументы; незадавальняльны попыту насельніцтва; спажываны прадукт; належная сума; самакіравальны апарат; істотны недахоп.

Заданне 4. Перакладзіце наступны тэкст на беларускую мову. Адзначце асаблівасці ўжывання дзеепрыметнікаў.

Простейший гидротрансформатор

Простейший гидротрансформатор (ГТР) состоит из центрального насоса, вращаемого коленчатым валом двигателя, турбины, соединенной механическим приводом с ведущими колесами или звездочками, и реактора, включающего одно или несколько колес с лопатками, установленных на муфте свободного хода.

В реакторе направление вращательного движения жидкости меняется на противоположное и насосу передается увеличенный крутящий момент. Этим воздействием реактора на поток жидкости достигается преобразующее действие ГТР и крутящий момент на валу турбин возрастает до суммарного момента, создаваемого насосом и реакторами. («Механизация и электрификация сельского хозяйства»)

ДЗЕЕПРЫСЛОЎЕ

Дзеепрыслоў – гэта асобая форма дзеяслова, якая абазначае дзеянне дадатковае да асноўнага, перадалзенага дзеясловам.

Дзеепрыслоўі (рус. деепричастия) закончанага трывання ўтвараюцца ад асновы цяперашняга часу з дапамогай суфіксаў -учы (-ючы), калі дзеяслоў I спражэння, і

-ачы (-ячы), калі дзеяслоў II спражэння: *бягуць – бегучы, ляжаць – лежачы, стаяць – стоячы.*

Каб пазбегнуць памылак ва ўжыванні дзеепрыслоўяў і пры перакладзе іх з рускай мовы на беларускую, варта памятаць, што яны ў сказе абазначаюць дадатковае дзеянне, гэта значыць паясняюць дзеяслоў-выказнік і разам з ім суадносяцца з дзейнікам, напрыклад: *Пад нагамі, перамешваючыся, самотна шорхаў снег.*

Існуе два прыёмы самаправэркі, ці правільна ўжыта дзеепрыслоўе:

- 1) перабудова сказа: замена дзеепрыслоўя дзеясловам і злучэнне аднародных выказнікаў злучнікамі і: *Пад нагамі перамешваўся і самотна шорхаў снег;*
- 2) дзеепрыслоўе адносна свабодна размяшчаецца ў сказе і сэнсава звязваецца з дзейнікам, таму магчыма перастаноўка дзеепрыслоўя ці дзеепрыслоўнага зварота бліжэй да дзейніка: *Пад нагамі самотна шорхаў, перамешваючыся, снег. Параўнайце: З лётчыкам Куніцыным, лятаючы на ваенным самалёце, здарылася аварыя.* Гэты сказ пабудаваны няправільна, бо, зрабіўшы перастаноўку, размясціўшы дзеепрыслоўнае словазлучэнне бліжэй да дзейніка, лёгка выяўляецца бяссэнсіца: *Аварыя, лятаючы на ваенным самалёце, здарылася з лётчыкам Куніцыным.*

Дзеепрыслоўі ўжываюцца ў абагулена-асабовых сказах: *Не пераскочыўшы, не кажы гоп;* у безасабовых сказах, дзе выказнік выражаецца спалучэннем безасабовага дзеяслова ці прэдыкатаўнага прыслоўя (трэба, неабходна, нельга, можна, варта і г.д.) з інфінітывам: *Слухаючы яго выступленні, нам ад няёмкасці хацелася нават залезці пад лаўку.*

Націск у дзеепрыслоўях закончанага трывання супадае з націскам у адпаведных дзеясловах прошлага часу: *скасіў – скасіўшы, паклаў – паклаўшы.*

У дзеепрыслоўях незакончанага трывання націск падае на канцавы склад суфікса -учы (-ючы), калі ў адпаведных дзеясловах цяперашняга часу ў 3-й асобе множнага ліку націск на канчатку: *ідуць – ідучы, смяюцца – смяючыся, вядуць – ведучы*. Калі ж націск прыпадае на аснову, то ён застаецца нерухомым: *лічаць – лічачы, тояць – тоячы*.

ЗАДАННІ

Заданне 1. *Утварыце формы дзеепрыслоўяў закокчанага трывання і вызначце заканамернасць далучэння суфіксаў -шы або -ўшы ў залежнасці ад характару асновы.*

Сустрэць, адбыць, паверыць, агледзець, паабяццаць, схаліць, ахрыпнуць, вылцець, заўважыць, зберагчы.

Заданне 2. *Утварыце формы дзеепрыслоўяў незакончанага трывання.*

Зваць, рэзаць, сохнуць, ехаць, рваць, шукаць, мокнуць, гнуць, піць, маўчаць.

Заданне 3. *Назавіце дзеепрыслоўі, што ўваходзяць у склад фразеалагічных зваротаў, растлумачце значэнне і складзіце з імі сказы.*

1. Сціснуўшы кулак, адгадаваўшы валасы, сцяўшы зубы, схваўшы галаву.
2. Паклаўшы ў бальніцу, паклаўшы грошы ў кішэнь, паклаўшы руку на сэрца.
3. Падняўшы каўнер, зашпілюшы гузік, закасаўшы рукавы, парваўшы кашулю.

СІНТАКСІЧНЫЯ АДМЕТНАСЦІ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

Граматыка выяўляе нацыянальны характар мовы, яе своеасаблівасць.

Граматыка – гэта сістэма правіл паяднання слоў у маўленні, іх змянення, што абумоўлена патрэбамі гэтага паяднання.

Граматыка, у адрозненне ад іншых раздзелаў мовазнаўства, характарызуецца большай неіранікальнасцю для іншамовных уплываў. Аднак парушэнне граматычнай будовы больш балюча адбываецца на мове, чым пранікненне ў мову чужаземных слоў.

Сінтаксіс (як раздзел граматыкі) вывучае віды сувязей, на аснове якіх арганізуюцца словазлучэнні і сказы. Словы ў словазлучэннях звязаны паміж сабой падпарадкавальнай сувяззю дапасавання, прымыкання і кіравання.

Дапасаванне – такі від сувязі, пры якім залежнае слова набывае формы роду, ліку і склону, уласцівыя галоўнаму слову. Дапасуюцца да назоўнікаў прыметнікі, парадкавыя лічэбнікі, займеннікі, дзееспрыметнікі: *школьныя гады, на трэцім паверсе, твой гонар, высушанае сена*.

Прымыканне – такі від сувязі, пры якім залежнае слова звязваецца з галоўным па сэнсе. Прымыкаюць звычайна нязменныя словы і формы – прыслоўі, дзеепрыслоўі, інфінітыў: *зравіць сумленна, есці стоячы, уменне працаваць*.

Пры кіраванні залежнае слова ўжываецца ў форме пэўнага ўскоснага склону: *берагчы лес, сустрэцца з ёю*. Кіраванне бывае прыназоўнікавае: *убачыцца з сябрам, ісці з лесу* і беспрыназоўнікавае: *збіраць суніцы, глядзець спектакль*.

У падпарадкавальнай сувязі не знаходзяцца і не з’яўляюцца словазлучэннямі:

- 1) дзейнік і выказнік;

- 2) аднародныя члены сказа;
- 3) службовыя часціны мовы.

Найбольш пашырана і ўстойліва ўздзеянне рускай мовы выяўляецца ў канструкцыях кіравання, для якіх характэрны шэраг спецыфічных рыс. Адначым некаторыя з іх.

1. Дзеясловы ветлівасці **дзякаваць, падзякаваць, аддзячыць, прабачыць, выбачаць, дараваць** – спалучаюцца ў беларускай мове з назоўнікамі давальнага склону: *дзякаваць сястры, дараваць сябру, прабачце мне*. У рускай мове адпаведныя дзеясловы кіруюць вінавальным склонам: *благодарить сестру, простить товарища, извините меня*.

2. Дзеясловы **жартаваць, смяяцца, насміхацца, кпіць, здэкавацца, цешыцца, дзівіцца, глуміцца, рагатаць** кіруюць родным склонам з прыназоўнікам «з»: *жартаваць з дзіцяці, насміхацца з сяброўкі*, а адпаведныя рускія дзеясловы – творным з прыназоўнікам «над»: *шутить над ребёнком, смеяться над сестрой*.

3. Дзеясловы руху **ісці, бегчы, ехаць, плыць, ляцець** і інш. і волевыяўлення **паслаць, выправіць, адправіць**, калі яны маюць мэтавае значэнне, кіруюць назоўнікамі вінавальнага склону з прыназоўнікам «па»: *ісці па ваду, паслаць па сястру*. Калі названыя дзеясловы спалучаюцца з назоўнікамі – назвамі ягад, грыбоў і словамі ягады, грыбы, то гэтыя назоўнікі ўжываюцца таксама ў вінавальным склоне, але з прыназоўнікам «у»: *ісці ў суніцы, адправіць у грыбы*. У рускай мове ў абодвух выпадках – *идти за водой, послать за сестрой, отправить за грибами*.

У беларускай мове канструкцыі пайсці за вадой, бегчы за сястрой паказваюць не на мэту дзеяння, а на кірунак, напрамак (*пайсці за вадой – пайсці па цячэнні ракі, бегчы за сястрой – бегчы ўслед*).

4. Дзеясловы са значэннем дзеяння ці стану (**хадзіць, лятаць, сустракацца, бачыцца** і пад.) кіруюць месным склонам назоўнікаў з прыназоўнікам «па»: *хадзіць на вечарах, лятаць па начах, бачыцца па суботах, сустракацца па выхадных*. У рускай мове адпаведныя дзеясловы патрабуюць ад залежнага слова давальнага склону з прыназоўнікам «по»: *ходит по вечерам, летать по ночам, видется по субботам, встречаются по выходным*.

5. Дзеясловы маўлення, думкі, пачуцця (**гаварыць, шаптаць, думаць, непакоіцца, клапаціцца, хвалявацца** і інш.) звычайна кіруюць назоўнікамі вінавальнага склону з прыназоўнікам «пра»: *гаварыць пра надвор'е, думаць пра вясну, клапаціцца пра бацькоў*. У рускай мове адпаведныя дзеясловы кіруюць месным склонам з прыназоўнікам «о(об)»: *говорить о погоде, думать о весне, беспокоиться о родителях*.

6. У словазлучэннях з галоўным словам – прыметнікам ці прыслоўем у форме вышэйшай ступені параўнання залежнае слова ўжываецца ў вінавальным склоне з прыназоўнікам «за»: *больше за яго, старэйшы за сястру, хутчэй за ўсіх*. У рускай мове ў такіх словазлучэннях залежнае слова мае форму роднага склону без прыназоўніка: *больше его, старше сестры, быстрее всех*.

7. Дзеясловы **ажаніць, ажаніцца** патрабуюць творнага склону з прыназоўнікам «з»: *ажаніўся з Таняю, ажанілі з нялюбай*. У рускай мове гэтым словазлучэнням адпавядаюць словазлучэнні з назоўнікамі меснага склону з прыназоўнікам «на»: *женился на Тане, женили на нелюбимой*.

8. У беларускай мове больш пашыраны аднаасастаўныя няпэўна-асабовыя сказы. Напр.: бел. *Дом пабудавалі* – рус. *Лом построен*.

9. Лічэбнікі два, тры, чатыры спалучаюцца з назоўнікамі ў назоўным склоне множнага ліку: *два дакументы, тры настановы, чатыры банкі* (рус.: *два документа, три постановления, четыре банка*).

10. Значэнне прыналежнасці ў беларускай мове выражаецца значна часцей, чым у рускай мове, прыналежнымі прыметнікамі: *мужаў аўтамабіль, дырэктараў дом* (рус.: *автомобиль мужа, дом директора*).

Трэба звярнуць увагу на наступныя словазлучэнні пры перакладзе:

2 градуса вышэ ноля – 2 градусы вышэй ад нуля (вышэй за нуль);
большое спасибо – вялікі дзякуй;
выбрать по своему вкусу – выбраць на свой густ;
два новых учебника – два новыя падручнікі;
два раза в неделю – два разы на тыдзень;
дом с тремя комнатами – дом на тры пакоі;
жить по соседству – жыць у суседстве;
жить у самого моря – жыць каля самага мора;
заболеть корью – захварэць на адзёр;
заведующий аптекой – загадчык аптэкі;
из-за тебя – праз цябе;
отправит по адресу – даслаць на адрас;
по весне – увесну;
по всем направлениям – на ўсіх кірунках;
подобрать по своему росту – падабраць пад свой рост;
поехать за сыном – паехаць па сына;
поехать на мельницу – паехаць у млын;
по закону – у адпаведнасці з законам;
по моему зову – на мой заклік;
по моему мнению – на маю думку;
по направлению к реке – у кірунку да ракі;
по отношению к – у адносінах да;
по праздникам – у святы;
по случаю праздника – з нагоды свята;
по сообщению радио – паводле паведамлення радыё;
сказать по секрету – сказаць пад сакрэтам;
сказать во весь голос – сказаць на поўны голас;
создан по образцу – створаны на ўзор;
ставить себе целью – ставіць сабе за мэту;
что касается отпуска, то... – што да адпачынку, то...(што датычыцца адпачынку, то...).

ЗАДАННІ

Заданне 1. *Перакладзіце прыведзеныя словазлучэнні рускай мовы на беларускую і назавіце адметныя рысы ў іх будове.*

Расказаць по секрету, выбраць по своему вкусу, преуспевать в жизни, бывший в употреблении, по случаю юбилея, по всем направлениям, по закону, по моему мнению, идти по самому берегу, три интересных учебника, умнее сестры, задание на дом, удивлятся глупости, дом в девять этажей, два раза в месяц, думать о весне.

ЛІТАРАТУРА

1. Беларуская мова: энцыклапедыя. – Мінск, 1994.
2. Грыгор’ева, Л.М. Сучасная беларуская мова: вучэб. дапам./Л.М. Грыгор’ева.– Мінск: Выш. шк., 2006.
3. Красней, В.П. Навуковы стыль сучаснай беларускай літаратурнай мовы / В.П. Красней // Беларуская мова ў другой палове ХХ ст.: матэрыялы міжнароднай навуковай канферэнцыі. – Мінск, 1998. – С. 16-19.
4. Куліковіч, У.І. Беларуская мова. Вуч. дапаможнік. – Мн., 2003. – 55 с.
5. Ляшчынская, В.А. Студэнту аб мове: прафесійная лексіка / В.А. Ляшчынская.– Мінск, 2003.
6. Плотнікаў, Б.А. Беларуская мова. Лінгвістычны кампендыум / Б.А. Плотнікаў, Л.А. Антанюк. – Мінск, 2003.
7. Сіўковіч, В.М. Сучасная беларуская мова: даведнік / В.М. Сіўковіч. Мн.: УніверсалПрэс, 2005. – 304 с.
8. Старавойтава, Н.П. Беларуская мова: гісторыя і сучаснасць: вучэбна-метадычны дапаможнік для нефілалагічных спецыяльнасцей / Н.П. Старавойтава. – Мінск, 2006.
9. Сямешка, Л.І. Беларуская мова: Вучэбны дапаможнік. – Мн.: Сучаснае слова, 1999. – 224 с.
10. Сямешка, Л.І., Шкраба, І.Р., Бадзевіч, З.І. Курс беларускай мовы. – Мн.: Універсітэцкае, 1996. – 654 с.

СЛОЎНІКІ

1. Булыка, А.М. Слоўнік іншамоўных слоў: у 2 т. / А.М. Булыка. – Мінск, 1999.
2. Булыко, А.Н. Современный русско-белорусский политехнический словарь / авт.-сост. А.Н. Булыко. – Мн.: «Харвест», 2007. – 432 с.
3. Маракуліна, Т.М. Слоўнік арфаграфічных новаўвядзенняў беларускай мовы / Т.М. Маракуліна, І.Л. Капылоў. – Мінск: Современная школа, 2011. – 96 с.
4. Русско-белорусский словарь: в 3 т. – Мн., 1993.
5. Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы. – Мн., 1996.
6. Уласевіч, В.І. Слоўнік новых слоў беларускай мовы / В.І. Уласевіч, Н.М. Даўгулевіч. – Мінск: ТетраСистемс, 2009. – 448 с.

ЗМЕСТ

Прадмова.....	3
Білінгвізм	4
Моўная інтэрферэнцыя.....	7
Спецыфічныя рысы беларускай мовы ў параўнанні з рускай Марфалагічныя адметнасці беларускай мовы	
Назоўнік	8
Заданні.....	17
Дзеяслоў.....	19
Заданні.....	22
Дзеепрыметнік.....	24
Заданні.....	25
Дзеепрыслоўе	26
Заданні.....	27
Сінтаксічныя адметнасці беларускай мовы	27
Заданні.....	29
Літаратура.....	30

*Составитель:
Роговцова Вероника Валерьевна*

Метадычныя ўказанні Білінгвізм

**Моўная інтэрферэнцыя і яе віды
(марфалагічныя і сінтаксічныя адметнасці беларускай мовы)
тэарэтычныя звесткі і практычныя заданні
для студэнтаў I курса тэхнічных спецыяльнасцей**

ЧАСТКА I

Ответственный за выпуск: Роговцова В.В.
Редактор: Боровикова Е.А.
Компьютерная верстка: Соколюк А.П.

Подписано в печать 20.11.2013 г. Формат 60x84 ¹/₁₆. Бумага «Снегурочка».
Усл. печ. л. 1,86. Уч. изд. л. 2,0. Заказ № 1210. Тираж 50 экз.
Отпечатано на ризографе учреждения образования «Брестский государственный
технический университет». 224017, г. Брест, ул. Московская, 267.